

חשיבותו של חופש הביטוי למשטר ולאורח החיים הדמוקרטי אוקי מרושק קלארמן

המאמר פורסם בתוך התוכנית

"כוחה של מילה – חינוך להגנה על חופש הביטוי ולהתמודדות עם הסתה וגזענות" 2016

הזכות לביטוי חופשי היא זכות יסוד דמוקרטית והנימוקים להגנה על זכות זו רבים ומגוונים. במסגרת תכנית זו נעמוד על שני סוגי נימוקים עיקריים: הנימוק הראשון - חשיבותו של חופש הביטוי למשטר הדמוקרטי, כדי שייטיב לממש את תכליותיו לשמירה על חירות ושוויון בין האזרחים; הנימוק השני - חשיבותו של חופש הביטוי לאורח החיים הדמוקרטי במרחב הפרטי או הקבוצתי.

חשיבותו של חופש הביטוי למשטר הדמוקרטי

1. ביקורת על השלטון ופעילותו: חופש הביטוי הכרחי בדמוקרטיה, כדי לבחון ולבקר את השלטון ופעילותו ולהחליפו באחר במידת הצורך.

"השלטון בחברה הדמוקרטית אמור לייצג את האזרחים ולשרתם. אם אינו עושה כן, זכותם של האזרחים להחליפו. כדי שאפשר יהיה לעקוב אחרי פעולתו חייבים להתקיים בידי האזרחים שני תנאים: (א) מידע על מעשי השלטון; (ב) אפשרות לבקר אותו. שני תנאים אלו יכולים להתקיים רק אם קיים חופש ביטוי."¹

2. יצירת הסכמה חברתית על הערכים והמטרות החברתיות: דמוקרטיה שלטונית מבוססת על הסכמה בין האזרחים על דרכי פעילותו של השלטון. ההסכמה מחייבת דיאלוג המבוסס על ביטוי חופשי.

"הדמוקרטיה היא משטר של הסכמה... והתהליך הדמוקרטי הוא, אפוא, תהליך של בחירת המטרות המשותפות של העם ודרכי הגשמתן, בדרך הבירור והשקלא והטריא המילולית, הווה אומר, על ידי ליבון גלוי של הבעיות, העומדות על סדר יומה של המדינה והחלפת דעות עליהן בצורה חופשית."²

3. ידע שווה כוח: יכולתן של הקבוצות השונות המרכיבות את החברה לפעול להשגת מטרותיהן מבוססת על ידע. בהיעדר אפשרות שווה ליצירת ידע ולקבלתו, השוויון בין הקבוצות נפגע. חופש הביטוי הוא אחד הכלים להפצת הידע ולקבלתו.

"מידע שווה כוח – אדם או קבוצה, שבידיהם מידע אודות משימה, שברצונם לבצע, יכולים להשיגה ביתר קלות, ממי שבידיו אין מידע. הגבלות על מידע ברוב המקרים באות לשרת אינטרסים של מי שמגביל אותן, ומונעות מאחרים את השגתו. כך בתחום הכלכלה, המדע וכמובן הביטחון. אי לכך, במשטר הדמוקרטי, שבו לכל אחד הזכות לקדם את האינטרסים שלו, לא תיתכן הגבלה של מידע על חלק מהאוכלוסייה בידי חלק אחר שלה."³

¹ קרצ'מר, דוד. (1984). עיונים בזכויות האדם בישראל, חוברת 1. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל, עמוד 5.

² שם, שם.

³ מרושק, אוקי. (1988). בצוותא: מדריך להוראת הדמוקרטיה. כנרת, עמוד 50.

חשיבותו של חופש הביטוי לאורח החיים הדמוקרטי

ההנמקות בזכותו של חופש הביטוי חשובות לא רק לקיום משטר דמוקרטי, אלא לתחושה ולאפשרות לחיות מתוך חירות בהקשרים ובאינטראקציות שאינן בהכרח בין האזרח לשלטון, אלא גם בין האזרח לבין זולתו וחברתו הקרובה. הנמקות אלו רלוונטיות גם ליחס בין האזרח לשלטון.

1. חופש הביטוי איננו אמצעי אלא מטרה בפני עצמה

"ואולם חשיבותו של העיקרון נעוץ גם בהגנה שהוא נותן לאינטרס פרטי מובהק, דהיינו לעניינו של כל אדם, באשר הוא אדם, לתת ביטוי מלא לתכונותיו ולסגולותיו האישיות: לטפח ולפתח, עד הגבול האפשרי, את האני שבו, להביע את דעתו על כל נושא שהוא חושבו כחיוני בשבילו, בקיצור – להגיד את אשר על לבו, כדי שהחיים ייראו כדאיים בעיניו."⁴

2. חופש הביטוי הוא אמצעי לבירור האמת

"ההצדקה הראשונה רואה בחופש הביטוי לא מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי לבירור ולמציאת האמת. הטענה היא, שרק במסגרת של דיון חופשי, של החלפה חופשית של רעיונות, של חופש לחקור ולבקר, ניתן לאתר את האמת. זו תזה מרכזית שפותחה על ידי מילטון ומיל. הטיעון המרכזי הוא, שהדעה אשר אנו אוסרים על השמעתה, בגלל שאנו חושבים כי היא שקרית או מוטעית, עשויה להיות נכונה. וגם אם היא לא נכונה בשלמותה, יכול להיות שיהיה בה משהו מן האמת, חלק מן האמת, גרעין של אמת. גם אם היא מוטעית בשלמותה, התמודדות עמה עשויה לבסס ולחזק את הדעה הנכונה. [...] ניסוח צנוע יותר של הרעיון הזה מצוי אצל פופר, ולפיו מאפשר הדיון החופשי חשיפת טעויות ושקרים, גם אם אינו מוביל תמיד ובהכרח לאמת, והאפשרות הזו (לחשוף טעויות ושקרים) חשובה עד מאוד."⁵

3. חופש הביטוי מקדם את תחושת השייכות והקהילתיות

"בניגוד לדעה הרווחת, למדנו כי שתיקתם של אנשים חסרי אונים אינה עדות להסכמה. אנשים פגועים שותקים מתוך השלמה נואשת עם קיום חסר תקווה. לחברה דמוקרטית בעלת אמנה חברתית של אחריות אנושית הדדית, אסור להשלים עם קיום חוסר אונים של חלק מחברה. הביטוי המעשי של חוסר ההשלמה הזה הוא יצירת שותפות עם האנשים שבחיייהם מתערבים. זוהי מציאות סוערת, שתחילתה חיפוש אחר הבנה ושפה משותפת ויצירת דיאלוג. תכלית השותפות היא הקמת חברה בעלת רוח קהילתית, אשר מעודדת שליטה רבה יותר של אנשי המקום בחייהם ובסביבתם."⁶

⁴ דברי השופט אגרנט בבג"צ 73/53 "קול העם" נ. שר הפנים פ"ד ז' עמ' 878. שם, עמ' 32.

⁵ קרמניצר, מרדכי. (1991). זכויות האדם והאזרח בישראל: מקראה, כרך ב'. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל, עמוד 28-29.

⁶ סדן, אלישבע. (2002). העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמוד 197.

4. חופש הביטוי מונע אלימות

"[...] חופש הביטוי מאפשר שינויים בדרך של שכנוע ולא בדרך של כוח, לכן הוא מאפשר שינויים בדרך של זרימה מתונה ולא סחיפה, מאפשר שינוי בלי שיישברו סדרי בראשית, כלומר מאפשר איזון בין יציבות לבין שינוי."⁷ יש הרואים באלימות עצמה דרך לביטוי, אך חשוב לציין, כי האלימות כאמצעי ביטוי בעייתית, הן בגלל הפגיעה הפיזית הנלווית לה והן בגלל שאיננה כוללת את המצוי בביטוי המילולי, את השיתוף בדעות וברגשות, את ההנמקות ואת האפשרות להבין את הסיבות למציאות הקיימת.

5. שחרור לחצים

היכולת להתבטא באופן חופשי מאפשרת שחרור לחצים ותחושה נינוחה של פעילות בהמשך. ראוי לציין בהקשר זה, כי שחרור לחצים עשוי להקל על הפועלים לשינוי חברתי רצוי, אך בה בעת עלול גם לשמש לשימור המציאות על חלקיה הבעייתיים. יש העושים שימוש בשחרור לחצים כדי לגרום לקבוצות המוחלשות לחוש הקלה לזמן מה, כדי לגרום להפחתת המוטיבציה לשינוי חברתי ולקבלת המציאות הפגומה. אין הכוונה בהקשר שלנו לשחרור לחצים מסוג זה.

6. הכרה בזולת ובצרכיו

הצורך של האדם להכרה של הזולת בקיומו מקבל את סיפוקו בכך, שמאפשרים לו לדבר ומקשיבים לו.

7. אמצעי לתקשורת גלובלית ומקומית

חופש הביטוי הוא היום אמצעי ומטרה לתקשורת אינטרנטית עם העולם כולו. זהו קשר אישי, עסקי, חברתי, פוליטי, ועוד.

נימוקים חזקים אלו בזכות חופש הביטוי מהווים, לעתים, הצדקה לא רק להגנה רגילה עליו, אלא אף לחיסיון מיוחד, שהחברה הדמוקרטית מעניקה לתחומי פעולה מסוימים של חברה. כך, לדוגמה, מוסדות אקדמיים מקבלים הגנה מיוחדת לחופש הביטוי של המלמדים בהם ולעתים גם של תלמידיהם. חופש זה נגזר מתפקידה החברתי המיוחד של האקדמיה בחקר האמת.

כשאנו באים לברר את סוגיית **חופש הביטוי באקדמיה**, עלינו לברר תחילה מהו תפקיד הארגון במארג החברתי הכולל, ומה נגזר ממנו לגבי הרחבה ו/או הגבלה של חופש הביטוי של "המשרתים בו". "תפקידן של האוניברסיטאות הוא לחקור, להוסיף דעת וללמד." לדעת הוגים והוגות דמוקרטיים, מתפקיד זה נגזרת חירות ביטוי רחבה ככל שניתן, הן בתחום המחקר וההוראה והן במתן ההיתר לפעילות פוליטית מגוונת בין כותלי האקדמיה.

"הקשר בין חופש הביטוי, האינדיבידואליזם וחירויות פוליטיות בכלל לבין התקדמות הידיעה האנושית הם ישירים ועקיפים. בלי ספקנות וערעור על מוסכמות, לא נוכל לקדם ולחקור תחומים חדשים; אם נדכא את חירויות הפרט, נשפיע גם על אופיים של בני אדם באופן כזה שיחדלו להיות סקרנים או יחששו להיות סקרנים. כיוון שתפקיד מרכזי של האוניברסיטה הוא לקדם את הידיעה האנושית, לטעונום אלו של מיל

⁷ שם, עמוד 33.

יש משנה תוקף".⁸ [...] "ומכאן נובע שכשם שחיילים צריכים להיות כלבי שמירה של ביטחון, צריכים פרופסורים ופרופסוריות להיות כלבי שמירה של החירות האישית, הביקורתיות והספקנות."⁹

מרחב נוסף, הזוכה לעתים להגנה מיוחדת, הוא המרחב האמנותי. ההגנה על חופש הביטוי האמנותי נובעת אף היא, כמו החופש האקדמי, מתפקידה החברתי של האמנות. זו בדרכה מאפשרת עידון של רגשות חברתיים קשים, שבהיעדר מוצא להם, מקבלים ביטוי אליים. חופש הביטוי האמנותי נתמך גם משום שהוא מאפשר חריגה מן המציאות אל הדמיון, אשר תורם רבות ליכולת החברה ויחידיה לחשוב על אפשרויות חדשות להתמודדות עם מצבים חברתיים חסרי מוצא בהווה.

"הדמיון... בהיותו נתמך על ידי הישגי המדע, יכול היה להפנות את כוחו היוצר לבנייה מחדש של הניסיון ועולם הניסיון."¹⁰ כל אלו אינם באים לומר שאין לאמנות ולידע המחקרי ערך כשלעצמם, ושחשיבותם נובעת רק מתפקידם החברתי, אלא, שתפקידם החברתי מהווה הצדקה בעלת משקל להגנה המיוחדת עליהם.

הגבלות לגיטימיות והגבלות שאינן לגיטימיות על חופש הביטוי

הזכות לביטוי חופשי היא זכות יסוד בדמוקרטיה, אולם זכות זו, כמו כל הזכויות, נמצאת פעמים רבות בסתירה עם זכויות וערכים אחרים, חשובים ממנה, שווים לה בערכם ו/או פחותים בחשיבותם. מצבים של סתירה בין ערכים דמוקרטיים, שלהם ערך חיובי כשלעצמם, דורשים טיפול מיוחד. ראשית, יש לבחון אם ניתן לבטל את ההתנגשות ביניהם, כדי שיוכלו להמשיך ולהתקיים אלו בצד אלו. אם אפשרות זו אינה קיימת, יש למצוא איזון ופשרה בין הערכים המתנגשים; אם איזון כזה אינו אפשרי, יש לתת עדיפות לאחד מהם ולוותר זמנית על מימוש האחרים.

הנחת היסוד, המנחה את הפתרונות במצבים אלו, היא שמירה מרבית על מימוש כל הערכים הדמוקרטיים. הגבלות שייקבעו לחופש הביטוי במצבים אלו יהיו, לפיכך, ברירת מחדל הנובעת מהמציאות וממורכבותה. לעומת מצבים אלו, יש תופעות של הגבלת חופש הביטוי, במטרה להגן על החירויות הדמוקרטיות מפני המבקשים לפגוע בהן. במצב זה, האינטרס שונה מהמצב הקודם שתיארנו, שכן ההגבלה של חופש הביטוי איננה ברירת מחדל, שמחירה פגיעה באחד מהערכים הדמוקרטיים, אלא הגנה על אורח החיים ועל המשטר הדמוקרטי.

כך, לדוגמה, הסתירה הקיימת בין חופש הביטוי לבין הרצון להשפיל נשים בסרטים פורנוגרפיים¹¹ איננה דומה לסתירה הקיימת בין חופש הביטוי מחד גיסא, לזכות לביטחון, מאידך גיסא. במקרה הראשון, מדובר בסתירה בין עיקרון דמוקרטי לרצון בלתי דמוקרטי ואילו במקרה השני, מדובר בסתירה בין שני עקרונות וזכויות דמוקרטיות.

⁸ גנז, חיים. (2006). מריכארד ואגנר עד זכות השיבה: ניתוח פילוסופי של בעיות ציבור ישראליות. המכללה האקדמית ספיר, ספריית ספיר, הוצאת עם עובד, עמוד 93.

⁹ שם, שם, עמוד 94.

¹⁰ מארקוזה, הרברט. (1970). האדם החד-ממדי. ספריית הפועלים.

¹¹ ראו את מאמרה של פרופ' אורית קמיר, המופיע בחוברת זו בעמוד 53. המאמר התפרסם בספרה: כבוד אדם וחווה – פמיניזם ישראלי, משפטי וחברתי. הוצאת כרמל, 2007.

הצורך הבלתי נמנע לצמצם את חופש הביטוי, הן במצבים של סתירה בין עקרונות דמוקרטיים והן במצבי סיכון לערכים הדמוקרטיים, מסור על פי רוב בידי המחוקקים במדינות דמוקרטיות.

אלא שהתפתחויות טכנולוגיות בנות-זמננו הופכות בחלקן תפקיד זה של חקיקה ואכיפה של הגבלות על חופש הביטוי לבלתי ישים ולעתים אף לבלתי רלוונטי. כך, לדוגמה, מציבה הרשת האינטרנטית בסימן שאלה את יכולתם של המחוקקים להגן ו/או לפגוע בחופש הביטוי של אזרחי מדינותיהם. המרחב האינטרנטי חוצה גבולות ומאפשר ביטוי תכוף ומהיר המועבר בין חלקי העולם. מהפכות חברתיות מתארגנות באמצעות הרשת (כמו: האביב הערבי במצרים), אזרחי מדינות שאין ביניהן יחסים דיפלומטיים ו/או מדינות אויבות מתקשרים ביניהם, לעתים בניגוד למדיניות ממשלתיהם, ידע פוליטי שהושתק על ידי השלטון מופץ ללא קושי ועוד (לדוגמה: ויקיליקס). כל אלו מזמינים חקירה ודיון מחודש על הדרכים שבהן יש להגן על חופש הביטוי מחד גיסא, ועל הקשיים בהגנה זו, מאידך גיסא. הרשת האינטרנטית מייצרת אפשרויות חדשות לקיום דיון ציבורי פוליטי, יש אפילו הסבורים, כי היא מאפשרת את חזרתה של הדמוקרטיה הישירה, שכן השלטון המקומי או המדיני יכול להעביר סוגיות שנויות במחלוקת לכל האזרחים דרך הרשת ולקיים הצבעות דרכה. אפשרויות חדשות אלו מאתגרות את מבנה המשטר הדמוקרטי הייצוגי ופותרות אפשרויות דמוקרטיות חדשות. יש חשיבות רבה במתן ידע מסוג זה לתלמידים, כדי לבחון את הפוטנציאל החיובי הרב של הרשת לקידום הדמוקרטיה ולהפוך אותם שותפים ליצירתה.

ראוי לציין, כי בצד הפוטנציאל הדמוקרטי של המרחב האינטרנטי, הוא, לעתים, מייצר תופעות קשות של שימוש פוגעני במשתמשים, תופעה הידועה בשם "שיימינג", "ביוש", הפצת רעיונות גזעניים, ועוד. כיצד ניתן להתמודד עם תופעות אלו ומי צריך להיות אחראי על החקיקה בעולם, שגבולותיו המדיניים אינם חופפים לגבולות הפעילות של אזרחיו ותושביו? אנשי חינוך מקדישים זמן רב כדי למצוא דרכים להגן על בני הנוער מפני פגיעות רגשיות ואחרות באמצעות הרשת האינטרנטית. יש ללמד אותם על הדרכים החוקיות והאחרות להתמודדות עם מפגעי הרשת, אך בה בעת יש לתת בידיהם את הידע ואת מרחב החשיבה לשימוש הדמוקרטי המקדם בה.

שינוי חברתי נוסף, המציב סימני שאלה בפני הדרך המקובלת לטיפול בהגנה על חופש הביטוי ולקביעת גבולותיו, הוא השינוי במעמדן של נשים במרחב החברתי-פוליטי. מודעות גדלה והולכת של נשים (וקבוצות מיעוט נוספות) לזכויותיהן מחדדת את ההבנה על אודות דרכים סמויות להגבלה ולהשתקה של חופש הביטוי של קבוצות מודרות.

בעוד שחלקו הראשון של המאמר עסק בחשיבות חופש הביטוי וגבולותיו, כפי שאלו נוסחו ברוב המקרים על ידי גברים, הרי שיש מקום לשאול – האם הדרכים שבהן נשמר חופש הביטוי לנשים והדרכים שבהן מוגבל חופש הביטוי שלהן, זהות או שונות מאלו של גברים והאם יש למצוא דרכים אחרות להגנה על חירות הביטוי שלהן? כך, לדוגמה, נוכל לשאול, האם הרשת האינטרנטית הרחיבה את חירות הביטוי של נשים, כפי שהרחיבה את חופש הביטוי של גברים? האם יש לתת עדיפות לאישים נשים בדיונים אקדמיים ובדיונים פוליטיים (תיקון אפליה), האם יש לתת להן מקום שווה לזה של גברים, או שמא המצב הקיים הגון וראוי? מי הם, או הן, הצריכים לנסח את השאלות הציבוריות העולות לדיון?

בפרק על חופש הביטוי והשוויון בין המיניים נעסוק בקצרה בסוגיה זו. נלמד על הדרתן התכופה של נשים מפנלים בכנסים ציבוריים, הדרתן ממרחבי הפסיקה הדתית, הדרתן ממוקדי שלטון, ועוד. נצביע על סוגי ההדרה המונעים את חירות הביטוי השווה של נשים לגברים.

הדיון בחופש הביטוי איננו מתקיים במרחב-ניטרלי, כפי שראינו במקרה של הנשים. הוא מצוי במרחבים חברתיים ופוליטיים, שבהם מתקיימים יחסי כוח לא שוויוניים בין הקבוצות המרכיבות את החברה. אי-השוויון הקיים משמעו, כי הסוגיות המעסיקות את הקבוצות ההגמוניות ואת הקבוצות האחרות הן שונות ויש לתת על כך את הדעת בכל שיחה המתקיימת בנושא. כיצד יש להגן על חופש הביטוי של הקבוצות המודרות ומי צריך להיות אחראי על הגנה זו וכיצד?

חוברת זו מציעה למידה על חשיבות חופש הביטוי ועל גבולותיו הלגיטימיים והאחרים. אין ספק, שהיא איננה מקיפה את כל הסוגיות הקשורות בנושא ואיננה אלא בבחינת דיון ראשוני. עם זאת, אנו מקווים, כי המחנכות והמחנכים אשר יעבירו את התכנית המוצגת בחוברת בכיתותיהם, יצליחו להקנות לתלמידיהם את ההכרה בחשיבות המיוחדת של זכות זו. ועוד אנו מקווים, כי מחנכים אלה ייצרו אצלם הנעה להתגייס להגנה על חופש הביטוי, מחד גיסא, ולהגבילו באותם מקרים מיוחדים שבהם הדבר נדרש, מאידך גיסא.

הדיון בסוגיית חופש הביטוי, כמו גם דיונים אחרים, הנוגעים גם למערכת החינוך וגם לפוליטיקה, מעוררים שאלות רבות. אנשי חינוך עוסקים בדרכים המיטביות להצגת הסוגיות החברתיות-פוליטיות לתלמידיהם ובמקביל, הם עוסקים בשאלות הקשורות בהם עצמם, בחששותיהם ובתפקידם. בהקשר זה חוזרת ועולה השאלה - האם המורה חייב להציג את עמדתו הפוליטית או שמא חל על כך איסור חוקי ומוסרי? האם המורה חייב להציג בפני תלמידיו את מרחב העמדות החברתיות-פוליטיות הקיימות במציאות הישראלית, או שמא עליו לבחור בסוגיות אשר תקדמנה את השקפה עולמו? בחוברת זו נפתח צוהר בפני תלמידים ללמוד על ההתלבטויות של מוריהם ולהציג את עמדתם בנושא. זו תהיה הדגמה לשיתוף דעות בין מורים לתלמידים, אשר תאפשר לחלקם לבחון את חופש הביטוי במערכת החינוך מזווית חדשה.